

فصلنامه علمی _ پژوهشی پژوهشنامه نسخه شناسی متون نظم و نثر فارسی

سال اول، شماره اول، پاییز ۱۳۹۵، ص ۱۰۶-۸۷

مینای شیرازی و نسخ دیوان او^۱

دکتر حسین مسجدی^۲

دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور اصفهان

فاطمه زمانی قورتانی^۳

کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور اصفهان

چکیده

کم توجهی به ادبیات دوره‌های قاجاریه و زندیه سبب شده تا بسیاری از آثار برجای مانده از این دوره به طور کامل بررسی و شناخته نشوند. از جمله این آثار دیوان مینای شیرازی است که کاتب این نسخه و نیز فهرست نویسان نسخ خطی (دنا) و (فنخا) آن را متعلق به مینای اصفهانی دانسته‌اند ولی با توجه به شواهد و قراین موجود در متن دیوان، این اثر متعلق به سلطان علی خان مینای شیرازی شاعر قرن سیزدهم و دوره بازگشت است. در بسیاری از تذکره‌های مربوط به شعرای قرن سیزدهم، اثری منسجم و یکدست از این دیوان معرفی نشده است و متن قابل دسترس کاملاً مشوش و در هم است. این مطلب در تذکره شعاعیه نیز بیان شده است. متن کامل دیوان دربرگیرنده ۳۰۲۶ بیت در قالب‌های قصیده، غزل، رباعی،

تاریخ پذیرش: ۹۵/۶/۱۶

^۱ تاریخ وصول: ۹۵/۴/۱۴

^۲ masjedi.hosein@es.isfpmu.ac.ir

^۳ zamanifateme04@gmail.com

قطعه، ترکیب‌بند، ترجیع‌بند، مسمط، مثنوی، مراثی و اشعاری ناتمام است. این متن در ۲۵۷ صفحه، با ابعاد ۱۴×۶ / ۲۱×۱۵ با خط نستعلیق سده ۱۳ نگارش شده است که به‌طور متوسط در هر صفحه ۱۵ سطر وجود دارد و کاغذ سفید، جلد تیماج تریاکی و مقوایی نو دارد. در این مقاله ضمن بیان مقدمه‌ای در شرح حال شاعر به معرفی نسخه‌های کتابخانه مجلس شورای اسلامی و کتابخانه ملی ملک پرداخته است.

واژه‌های کلیدی

نسخه خطی، دیوان، مینای شیرازی

مقدمه

هویت هر ملتی تا حد زیادی پیوندی ناگسستنی با فرهنگ و تمدن آن ملت دارد و ادبیات، بخش عظیمی از فرهنگ هر جامعه را به خود اختصاص می‌دهد؛ بنابراین آثار ادبی برجای مانده از روزگاران قدیم می‌تواند منبع ارزشمندی در شناخت این هویت باشد که بررسی و تصحیح آن، امری بااهمیت است و سبب احیای سرمایه‌های فکری و علمی جوامع گذشته می‌شود. از جمله آثار به‌جای مانده از قرن سیزدهم دیوان سلطان علی خان مینای شیرازی است که مربوط به دوره بازگشت است و آن را به «دو دوره می‌توان تقسیم کرد: دوره اول از اواسط قرن دوازدهم شروع شد و تا قسمتی از اوایل قرن سیزدهم هـ.ق. ادامه یافت و دوره دوم از اواخر نیمه اول قرن سیزدهم آغاز شد و شعرا ضمن پیروی از سبک شاعران قرن‌های ششم، هفتم و هشتم به شیوه شعرای قرن چهارم و پنجم هم نظر داشتند» (صفا، ۱۳۷۳: ۷۳). «تاراج کتابخانه اصفهان که سبب در اختیار گرفتن تعدادی از کتاب‌ها به دست مردم و ارتباط مجدد اهل ذوق با ادب کهن شد و ایجاد دربار باشکوه قاجار که منجر به تشویق شاعران به سرودن قصاید مدحی گردید و تضعیف جامعه بر اثر شکست ایران از روسیه تزاری و

اعمال نقش دولت‌های استعماری در ایران را می‌توان از عوامل مؤثر در پیدایش نهضت بازگشت به شمار آورد» (شمیسا، ۱۳۸۵: ۲۹۹).

«حقیقت این است که مکتب بازگشت، اصولی نداشت و اصل اصولشان تقلید از روش شاعران برجسته سبک‌های قدیم (خراسانی، عراقی و آذربایجانی) بود. اینان در غزل به سعدی و حافظ و در قصیده به انوری و خاقانی اقتدا می‌کردند. جالب‌تر از همه تقلید این شاعران از باورداشت‌ها و معتقدات و علایق شاعران قدیم بود» (شمس لنگرودی، ۱۳۷۲: ۷۸-۷۶). به گونه‌ای که در نگاه غالب ادیبان ما شعر و ادبیات پس از مغول از جایگاه درخوری برخوردار نبوده تا آن‌جا که در آثار ادیبانی مسلم می‌خوانیم «در واقع شعر فارسی در ایران دوره قاجار و زندیه چنان است که اگر از تاریخ ادبیات فارسی زوده می‌شد چیزی از دست نرفته» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۶) ولی واقعیت امر این است که «اگرچه شعرای این دوره کمتر توفیق مضمون‌سازی و نوآوری را به دست آورده‌اند اما در جای خود خدمت بزرگی به حفظ زبان و ادبیات کهن و زنده نگه‌داشتن خاطرۀ سرایندگان قدیم انجام داده‌اند و توانسته‌اند زبان فارسی را از سستی و کاستی برهانند» (خاتمی، ۱۳۷۴: ۲۰۲).

سلطان علی خان مینای زند شیرازی، متخلص به «مینا» از شاعران قرن سیزدهم هجری است. وی مانند بسیاری از شاعران دوره بازگشت به تقلید از شاعران سبک‌های قدیم پرداخته به گونه‌ای که به نظر می‌رسد در غزل به سعدی و حافظ و در قصیده بیشتر به خاقانی و سلمان ساوجی توجه داشته‌است. در شعر او مانند بیشتر شاعران هم‌عصرش چیزی که امروز «سبک شخصی» خوانده می‌شود، کمتر دیده می‌شود و ویژگی‌های سبکی او بیشتر همان ویژگی‌های عمومی سبک بازگشت است. درست است که مینا نیز یک بازگشتی پیرو است ولی بی‌گمان شاعری تواناست و بر گونه‌ها و شیوه‌های سخن آگاهی و چیرگی نیکویی دارد. وی در قالب‌های گوناگون قصیده، غزل، رباعی، مثنوی، قطعه، ترکیب‌بند و غیره طبع آزمایی کرده‌است و به‌خوبی از عهده همه برآمده‌است. گرایش او بیشتر به قصیده و

غزل است.

شعر مینا در سطح زبانی؛ یعنی موسیقی و واژگان و ساختارهای دستوری، ویژگی چشم‌گیری ندارد و همان حال و هوای دیگر شاعران بازگشت را دارد. با این همه می‌توان گفت وزن شعر او بیشتر وزن‌های خوش‌آهنگ و پرکاربرد است و از وزن‌های کم‌کاربرد و سنگین در شعر او چندان نشانی نیست.

در قافیه نیز از انواع قافیه‌های اسمی و نیز لغات مهجور مانند جغر، جغرات، جوزق، ایاق، اجم، فواق، وقواقه و غیره به‌خصوص در بخش غزلیات و قصاید بهره برده‌است. از ردیف نیز فراوان بهره گرفته‌است و به این شیوه موسیقی شعر خویش را افزون ساخته‌است. هم ردیف‌های اسمی مانند بت، امروز، دریغ، او، تو و غیره و هم ردیف‌های فعلی مانند نیست، دارد، کنم، کرده‌ای، آمده و غیره. هم‌چنین وی از ردیف‌های دشوار و طولانی پرهیز کرده‌است.

شعر مینا به‌ویژه در «سلطانیه» نشان می‌دهد که وی بلاغت و فنون بلاغی را به‌خوبی می‌شناخته‌است و در شعر خویش به‌دفعات و به‌جا از آن‌ها بهره گرفته‌است. «سلطانیه» شامل انواع قالب‌های قصیده، غزل، رباعی، ترکیب‌بند، ترجیع‌بند و غیره است. به‌ویژه دو قصیده در دویست و هفتاد و یک بیت با صنعت‌های گوناگون دارد که از جمله آن‌ها می‌توان به مراعات‌النظیر، رد العجز علی الصدر، انواع سجع‌ها، تنسیق الصّفات، ذوقافیتین، حشوهای ملیح و قبیح و... اشاره کرد. چنان‌که از قصیده اول ۵۴ بیت در اوزان مختلف استخراج می‌شود و شش مصراع به دوایر سته که اوزان هجده‌گانه بحر باشد، مندرج است. به‌علاوه از حرف اول ابیات قصیده، قطعه سه بیتی در بحر رجز به دعا و مدح ممدوح و از حشو مصاریع اولی قطعه شش بیتی خالی از الف و از حشو مصاریع ثانیه قطعه شش بیتی خالی از نقطه بر می‌آید.

علاوه بر این مینای شیرازی در اثر دیگری به نام «قصیده‌ای در مدح ناصرالدین شاه

قاجار» که در ۱۵ برگ سروده شده است و در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم به شماره ۵۳۲۹ موجود است. این قصیده صد و سه بیت دارد با صنایع گوناگون، چنان که سی و یک بیت آن استخراج از ابیات در اوزان مختلف است که از آن جمله شش مصراع به دوایر سته و اوزان نوزده گانه بحور در آن مندرج است و دو بیت دیگر از حرف اول ابیات اصل قصیده در بحر متقارب مثنی مقصور عروض و ضرب استخراج می شود و قطعاً موشح دیگر از حشو مصاریع اولی در صنعت خالی از الف در بحر خفیف مجنون مقطوع برمی آید.

۱- معرفی شاعر

مینای شیرازی فرزند رضاعلی خان است که از احفاد امرای زندیه بود. این خاندان بعد از انقراض دولت زندیه در شیراز ماندند و مشغول خدمت شدند. (دیوان بیگی، ۱۳۶۶: ۱۷۷۵/۳ هم چنین ن.ک. داور شیرازی، ۱۳۷۱: ۶۲۷؛ شعاع شیرازی، ۱۳۸۰: ۴۸۵؛ حسینی، ۱۳۶۲: ۵۶۹؛ مدرسی، بی تا: ۸۲/۶؛ آغابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ هـ.ق. : ۱۱۴۴/۹؛ پاشا بغدادی، ۱۹۵۱ م. : ۷۷۷/۱؛ رکن زاده آدمیت، ۱۳۴۰: ۵۹۷/۴؛ محدث زاده و عباسی ۱۳۷۷: ۳۳۴).
حدیقه الشعرا در باب او آورده است: «وی از ابتدای عمر طبع و شوری داشت. تحصیل قلیل کرده و قدری از اوقات، صرف نوکری نموده. در حدود سال یک هزار و دویست و هشتاد به رکاب شاهزاده نامدار حسام السلطنه در خراسان پیوست و در خدمات جزئیة مناسبه منصوب شد. بعد از آن دیگر ملاقاتش نکرده تا در هزار و دویست و نود و پنج، با لباس فقر، به کرمانشاهان آمد. مجدداً منظور نظر مرحمت گردید. حکم شد که ترک کسوت فقر گوید و در جرگه چاکران ملتزم گردد» (دیوان بیگی، ۱۳۶۶: ۱۷۷۵/۳).

تذکره شعاعیه با دیدی انتقادی در باب شعرش چنین آورده است: «پایه شعرش نه به غایت کوتاه و نه به نهایت بلند است. دیوان غیر مرتب و مشوشی از او حاضر است و نگارنده بر آن ناظر. اگرچه طبعش روان است اما بیش تر اشعارش شایگان است. یکی دو قصیده به طرز

قصاید مصنوعه سید ذوالفقار و سلمان اهلی دارد. ای کاش چنان اشعاری نگفته بود و در مقابل آن درهای دری، چنین خزفی نسفته بود» (شعاع شیرازی، ۱۳۸۰: ۴۵۷). تاریخ تولد او مشخص نیست چرا که در هیچ‌یک از تذکره‌های موجود ذکر نشده است اما در همه این منابع تاریخ وفات او را سال هزار و سیصد و دو قمری در تهران نوشته‌اند. بنا بر آنچه از مطالعه دیوان برمی‌آید، شاعری است که اگرچه سعی داشته تا به سبک شاعرانی چون خاقانی و سعدی شعر بسراید ولی به نظر می‌رسد تحصیل قلیل او مانع از آن شده که شعرش به پختگی شاعران پیشین برسد و این بیشتر مربوط به اشعاری است که در دوره جوانی سروده و در آن به مدح معشوق و اظهار خاکساری در مقابل او پرداخته است چراکه اشعاری که در اواخر عمر در خدمت حسام‌السلطنه، والی خراسان، سروده بسیار پخته‌تر و منسجم‌تر از اشعار اولیه اوست.

از جمله آثار مینای شیرازی می‌توان به «دیوان»، «سلطانیه» و «قصیده‌ای در مدح ناصرالدین شاه قاجار» اشاره کرد.

۲- نکاتی درباره دیوان مینا

الف. دیوان حاضر در مجموعه «فهرست دنا» و «فنخا» به خطا تحت عنوان «دیوان مینای اصفهانی» درج شده است (درایتی، ۱۳۸۹: ۴۰۶/۵؛ ۱۳۹۱: ۹۲۳/۱۵). جست‌وجو در دیوان و بررسی تذکره‌های مربوط به قرن سیزدهم، از طرفی ناهمگونی بین اشعار دیوان و ابیاتی که در تذکره‌ها برای دیوان مینای اصفهانی ذکر شده بود، آشکار می‌کند؛ در این تذکره‌ها عموماً به ذکر یک رباعی از مینای اصفهانی به پیروی از «نگارستان دارا» عبدالرزاق دنبلی پرداخته شده است^۱ و از طرف دیگر اختلاف تاریخ وفات و عصر شاعر مطرح می‌شود. چنان‌که در تذکره‌ها او را از غلام‌زادگان فتحعلی‌خان افشار ارومی معرفی کردند و این‌که در اصفهان از طفلی نزد رشیدبیگ و جهانگیرخان پسران فتحعلی‌خان افشار رشد و نمو یافته است و در

سال هزار و دویست و سی و پنج در همان دیار (ارومیّه) وفات یافت (دنبلی، ۱۳۴۲: ۲۵۵). در حالی که در دیوان موجود، نام هیچ‌یک از این شاهزادگان و نیز شهرهایی که مینا در آن قدم گذاشته، از جمله اصفهان، ارومیّه و آذربایجان، ذکر نشده‌است. در عوض در بین ممدوحان دیوان، به جز نام ناصرالدین‌شاه، نام شاهزادگانی مانند حسام‌السلطنه سلطان مراد میرزا و شهرهایی چون شیراز، جهرم و لار آمده‌است. قراین و شواهد برخی از تذکره‌ها این گمان را در ذهن تقویت کرد که دیوان متعلق به مینای شیرازی است نه مینای اصفهانی.

خطایی که در فهرست دنا و فنخا در معرفی این نسخه صورت گرفته، می‌تواند ناشی از یادداشتی باشد که در ابتدای دیوان نگاشته شده‌است.^۲ «هذا کتاب دیوان مینای اصفهانی حکیم و عارف بهلول‌منش که نقد عرفان را به وجه هزل آمیخته و برای خوش‌آمد ابنای زمان مرکب رهوار خرد را به تازیانه عبرت برانگیخته. چون با دیوان مجمر شاعر اصفهانی توأم بود برای باسمه در باسمه‌خانه دولتی آماده ساخته‌ام. امید است بدین خدمت ناچیز موفق گردم. ۱۲۸۹ هجری صلعم» (مینای شیرازی، بی‌تا: ۱). بر این مطلب می‌توان یادداشت دیگری را که در اثنای دیوان آمده افزود: «دیوان مینای اصفهانی چون با دیوان مجمر شاعر توأم بود، انتباعش واجب نمود به این دلیل به مبلغ گزاف انتباع گردید. جای سفید ندارد که مشق شود. تحریر فی شهر رجب المرجب سال همایون فال هزار و دویست و هشتاد و نه خرید حسین بن مهدی، رب اغفر و ارحم شهر رجب سنه ۱۲۸۹» (همان، ۲۱۰).

ب. نکته قابل توجه در باب مشوش بودن دیوان که در تذکره شعاعیه نیز بیان شده، این است که تاکنون هیچ اثر منسجمی غیر از همین نسخه خطی که در کتابخانه مجلس شورای اسلامی باقی مانده به‌عنوان دیوان کامل مینای شیرازی به دست ما نرسیده‌است. چون با دیوان مجمر شاعر توأم بوده، افتادگی‌ها و آشفتگی‌های بسیاری دارد که البته این افتادگی‌ها تا حد زیادی با مقابله نسخه دیگر مینای شیرازی با عنوان سلطانیّه کامل شده‌است و به نظر می‌رسد سلطانیّه همان نسخه‌ای باشد که در تذکره‌ها از آن با عنوان دیوان مدون یاد می‌کنند؛

بنابراین دومین نسخه‌ای که در این گفتار معرفی می‌شود، اگرچه کل دیوان را شامل نمی‌شود و به صورت یک اثر کاملاً مجزا به نام «سلطانیه» نگاشته شده است، به دلیل مشترکات بسیاری که با دیوان داشته نسخه دیگری از آن محسوب می‌شود.

۳- معرفی متن دیوان

دیوان مینا از سلطان علی‌خان شیرازی از دست‌نوشته‌های قرن سیزدهم و شامل قالب‌های شعری زیر است:

(الف) قصاید: شامل بیست و یک قصیده، بیشتر در موضوع وصف معشوق و مدح شاهان از جمله حسام السلطنه سلطان مراد میرزا، سلیمان میرزا و ناصرالدین شاه قاجار است.

(ب) غزلیات: حدود ۴۵ غزل در دیوان مطرح شده که در وصف می و معشوق و مراسم شراب‌خواری است.

(ج) رباعی: ۱۱ رباعی از او در دیوان موجود است که بیشتر آن‌ها به منظور درخواست صله از پادشاه سروده شده است.

(د) مثنوی: دیوان او شامل چهار مثنوی است که یکی از آن‌ها در مدح پادشاه و بقیه در بیان عشق و عاشقی است.

(ه) مقطعات: شامل ۱۷ قطعه در موضوعات مدح پادشاهان، وصف معشوق و پند و اندرز است.

(و) ترکیب‌بند: سه ترکیب‌بند در دیوان او موجود است که شامل موضوعاتی چون مدح حسام السلطنه، وصف معشوق و رثای فرزندش است.

(ز) ترجیع‌بند: یک ترجیع‌بند در وصف جعفر آمده است.

(ح) مسمط: شامل چهار مسمط که دو مورد در تهنیت نوروز و مدح حسام السلطنه و دو مورد در وصف معشوق و طبیعت است.

ط) **مراثی**: علت نام‌گذاری این بخش به مراثی با توجه به این مطلب که مرثیه جزو انواع ادبی به شمار می‌رود نه قالب شعری، این است که شاعر مرثیه‌های نسبتاً فراوانی در رثای شهدای کربلا در قالب‌های متفاوت شعری از جمله قصیده، غزل و غیره به صورت تعزیه گونه آورده است و با توجه به ارتباط معنوی و موضوعی که بین آن‌ها به چشم می‌خورد، جداسازی آن‌ها مشکل به نظر می‌رسد و این گونه تداعی می‌کند که شاعر در صدد است تا یک جریان روایی از حادثه کربلا را از ابتدای شروع حادثه تا زمان شهادت امام حسین (ع) بیان کند که چکیده این وقایع را در غزلی که در ابتدای این بخش آمده مطرح می‌کند و پرده از این انگیزه شاعر برمی‌دارد.

از آن‌جا که بخش مراثی قسمت اعظم دیوان را تشکیل می‌دهد و همان‌طور که گفته شد اشعار این قسمت به صورت تعزیه گونه سروده شده است، لازم است به بررسی مختصری از زبان تعزیه و مطابقت آن با اشعار تعزیه‌گونه موجود در دیوان مینا پردازیم. «تعزیه در لغت به معنای سوگواری و برپا داشتن مراسم عزاداری به یادبود درگذشتگان است و در اصطلاح به نوعی نمایش آیینی و مذهبی بر اساس واقعه کربلا و شهادت امامان و وقایع دیگر مذهبی و قصه‌ها و داستان‌های تاریخی و اساطیری و عامیانه اطلاق می‌شود» (شهیدی، ۱۳۸۰: ۶۱).
برخی ویژگی‌های زبانی و شعری تعزیه در ادامه آمده است:

۱- به‌کارگیری اصطلاحات و کلمات خاص: تعزیه‌گویان بعضی از الفاظ و کلمات را به شیوه قیاسی تغییر داده‌اند. از این نوع کلمات، به‌خصوص در اشعار نسخه‌های قدیم تعزیه، فراوان به کار رفته است، مانند «شین» به جای «شیون»، «کبار» به جای مفرد آن یعنی «کبیر»، «زین العبا» به جای «زین العابدین»، «عدوان» به جای «عدو» (شهیدی، ۱۳۸۰: ۵۴۱-۵۴۰) که می‌توان به نمونه‌هایی از این اصطلاحات در دیوان اشاره کرد:

طلب کرده تو را باب کبارت چه سان بی او بود یکدم قرارت

(مبنای اصفهانی، ۱۳۸۹: ۱۶۴ر)

داری از بهر که این‌سان شور [و] شین بهر فرزند غریب خود حسین
(مینای اصفهانی، ۱۲۸۹: ۱۸۴ر)

۲- کاربرد کلمات و عبارات اضافی تأکیدی: از جمله این عبارات می‌توان به موارد ذیل در دیوان اشاره کرد:

دلم از تشنگی بگرفته آتش عموجان، عموجان (همان: ۲۵۴ر)

مرا حلال حلال نماید از صغار و کبار (همان)

۳- ابیات ناهم‌وزن و بی‌قافیه: «شاعران تعزیه چندان مقید به رعایت قواعد و قوانین شعری نبودند، گاهی قطعاتی می‌ساختند که برخی از ابیات آن‌ها از لحاظ وزن یکسان نبودند» (شهیدی، ۱۳۸۰: ۵۵۴).

کو حسینم ای شهنشاه حجاز این حسینت باشد اندر خواب
(مینای اصفهانی، ۱۲۸۹: ۱۸۴ر)

ای ابن سعد هرچه نمایم به خود خیال می‌ترسم از شجاعت عباس نامدار
(همان: ۱۷۸ر)

۴- معرفی دو نسخه موجود

۴- ۱- نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی: این نسخه به شماره ۸۰۳ سنا، در ۲۵۷ صفحه، با ابعاد ۲۱×۱۵ / ۱۴×۶، خط نستعلیق سده ۱۳ و با یادداشت خرید حسین بن مهدی در رجب ۱۲۸۹ نگارش شده است که به‌طور متوسط در هر صفحه ۱۵ سطر وجود دارد و کاغذ سفید، جلد تیماج تریاکی و مقوایی نو دارد (دانش‌پژوه و علمی انواری، ۱۳۵۹: ۶۴/۲-۶۳).
متن اصلی با مرکب سیاه نوشته شده است، عنوان‌ها و پاره‌ای ابیات شنگرف است. این نسخه سرلوح ندارد و مجدول نیست و دارای خط‌های متفاوت است.

دیگر مشخصات نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی:

- کمتر کلمه‌ای از متن اصلی افتاده است و افتادگی‌ها جایشان کاملاً سفید است. در سمت چپ برخی از آن‌ها یک نقطه گذاشته شده که نشان‌دهنده این است که شاعر قصد ادامه آن را داشته است.

- تنها سه مورد پاک‌شدگی دارد آن‌هم در حد یک تا دو کلمه (مینای اصفهانی، ۱۳۸۹:

۱۱۱ پ ۱۵۶، ۲۵۷ پ)

- در برخی موارد کلمات تکرار شده است (ص. ۲۵۴ ر).

- گاهی بیتی از متن اصلی جا افتاده که با علامتی در حاشیه همان ابیات نوشته شده است.

- هم‌چنین در این نسخه حدود ۴۴ بیت به صورت ناتمام در ۱۴ سروده در قالب‌های

متفاوت وجود دارد.

۲-۴- نسخه کتابخانه ملی ملک

این نسخه با عنوان «سلطانیه» (به شماره ۵۵۹۹) از سلطان‌علی‌خان مینای شیرازی- درگذشته ۱۳۰۲- در ستایش شاهزاده حسام‌السلطنه سلطان مراد میرزا (۱۳۰۰-۱۲۳۳) است که آن را پس از سرودن مرادیه و حسامیه سروده است و آن قصیده‌ای با ۲۷۱ بیت، با چندگونه صنعت به خط نستعلیق سده ۱۳، یک سر لوح و جدول زرین، عنوان شنگرف و لاجورد، در ۱۳۰ صفحه که هر صفحه به‌طور متوسط ۱۵ سطر در ابعاد ۲۵/۸×۱۶/۸ دارد، کاغذ فرنگی نخودی آهار مهره، جلد میشن سرخ است (افشار و دانش پژوه، ۱۳۶۸: ۳۵۲) و در بر گیرنده نوزده قصیده، یک ترکیب‌بند، پنج مسمط، شش قطعه و یک رباعی است.

در این نسخه تاریخ کتابت آن مشخص نشده ولی آنچه از ظواهر نسخه برمی‌آید به خط خود شاعر است. در حاشیه دو قصیده اول، شاعر توضیحاتی را در مورد فن بدیع و عروض و قافیه داده است و همه صنعت‌های موجود و بحرهای دوازده‌گانه عروض را به صورت

کامل تعریف کرده‌است. می‌توان گفت در سراسر نسخه، کلمات و ابیات ناخوانا بسیار محدود است و هیچ‌گونه افتادگی به چشم نمی‌خورد.

دیگر مشخصات نسخهٔ ملّی ملک:

- در نسخهٔ «سلطانیه» اشعاری که در حاشیهٔ دیوان نگاشته شده، به داخل متن انتقال یافته‌است:

آن شاه هنرمند که پیوسته حسامش در جان و تن دشمن بدخو زده نیران

احسان کندش دم به دم از آن که شب و روز چون بنده کند خدمت او از دل و از جان
(مینای شیرازی، بی‌تا: ۷۳پ)

- برخی از واژه‌ها در مقایسه با نسخهٔ مجلس تغییر یافته‌است، از جمله:

گاهی سرشک او را از چهره پاک کردم گه دادمش تسلی هم با دلیل و برهان
(همان، ۱۲۸۹: ۶۰ر)

سیل سرشک او را از چهره پاک کردم گه دادمش تسلی هم با دلیل و برهان
(همان، بی‌تا: ۶۷پ)

ای که به رزمگه کند خنجر آب دار او (همان، ۱۲۸۹: ۷۴ر)

ای که به رزمگه کند خنجر آب دار تو (همان، بی‌تا: ۷۷پ)

- عنوان‌ها، شماره‌ها و برخی از کلمات با شنگرف نوشته شده‌است.

- توضیح و معنی برخی از کلمات در حاشیهٔ نسخه، مقابل همان کلمه نوشته شده‌است.

۵- ویژگی‌های دیوان

۱. در این اثر به دلایل متعدد مثلاً مدح یا سفارش، از شاهان و شاهزادگان قاجاری چون حسام‌السلطنه سلطان مراد میرزا (والی خراسان و پسر سیزدهم عباس میرزا است که از جمله اقدامات مهم او فتح هرات در سال ۱۲۷۳ بود و مینا در اواخر عمر به خدمت او پیوست)، سلیمان میرزا (پسر پنجم عباس میرزا و داماد حسام‌السلطنه سلطان مراد میرزا) ناصرالدین قاجار، روح‌الأمین میرزا و میرزا علی محمدخان (پسر چهارم حاج میرزا اکبرخان قوام‌الملک و نوۀ حاج ابراهیم‌خان اعتمادالدوله) نام برده شده است.

۲. مضامین و موضوعات برجسته در دیوان:

الف- **مدح شاهان و شاهزادگان قاجاری:** این موضوع نه تنها در قصاید بلکه در قالب‌های دیگر مثل مسمط، ترکیب‌بند و مثنوی نیز به وفور دیده می‌شود و از اشعار پخته و سنجیده دیوان به حساب می‌آید که آن را در اواخر عمر یعنی زمانی که در خدمت حسام‌السلطنه و دیگر شاهان قاجاری بوده سروده است. چرا که بیشتر این اشعار عنوانی دارد که مشخص شده در مدح چه کسی و به چه مناسبتی سروده شده است. هم‌چنین بیشترین افتادگی‌های دیوان مربوط به این بخش از مضامین است که همگی با مقابله نسخه دیگر (سلطانیه) کامل می‌شود.

ب - **مراثی:** این اشعار که قسمت اعظم دیوان را تشکیل می‌دهد به صورت تعزیه در رثای شهدای کربلا و در قالب‌های گوناگون سروده شده است. از دلایل مهم سرودن چنین اشعاری، می‌توان به علاقه شاهان قاجاری به ویژه ناصرالدین شاه به برپایی مراسم تعزیه و سوگواری برای شهدای کربلا اشاره کرد.

ج- **هجوها و شهرآشوب‌ها:** با توجه به یادداشتی که در ابتدای دیوان در معرفی مینای اصفهانی گفته شده: «هذا کتاب دیوان مینای اصفهانی حکیم و عارف بهلول‌منش که نقد عرفان را به وجه هزل آمیخته و برای خوش‌آمد آبنای زمان مرکب رهوار خرد را به تازیانه

عبرت برانگیخته» (مینای شیرازی، بی تا: ۱)؛ ولی با توجه به شهرآشوب‌ها و هجوهای نسبتاً زیادی که در این دیوان به چشم می‌خورد، از جمله قصیده‌ای در هجو جهرم و مردمان آن، دو رباعی در هجو حاج حسین قندهاری، قطعه‌ای در هجو وکیل رعایای شیراز، چهار قطعه و غزل در هجو شخصیت‌هایی چون حاجی و ملّا، قصیده‌ای در هجو کازرون و مردمان آن، شهرآشوبی در وصف فردی به نام جعفر و غیره، می‌توان گفت که شاید اشتباه، فقط مربوط به اصفهانی بودن نام شاعر باشد و مینای شیرازی مانند بهلول^۳، حکیمی است که واقعیت‌ها را با دید طنز و هجو برای عبرت دیگران بیان می‌کند.

۴- نسخ دیوان

بنا بر آنچه گفته شد شاعر تا سال ۱۳۰۲ در قید حیات بوده است. تاریخ کتابت نسخه مجلس شورای اسلامی سال ۱۲۸۹ ذکر شده که قطعاً در زمان شاعر کتابت شده است ولی به خط خود شاعر نیست بلکه در آن خطوط مختلفی دیده می‌شود که تنها در برخی موارد با خط کاتب (حسین بن مهدی) مطابقت دارد. در مورد نسخه کتابخانه ملّی ملک اگرچه هیچ تاریخی مبنی بر کتابت آن ذکر نشده است ولی باتوجه به شواهد و قراین موجود در نسخه، چنین به نظر می‌رسد که بعد از دیوان، در زمان شاعر و به خط خود او کتابت شده است. از جمله این شواهد و قراین می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- وجود نشانه‌ای در پایان توضیحات که در حواشی اثر نگارش یافته است. نشانه مذکور واژه‌ای مانند «داع» است که دهخدا در معنی این واژه چنین می‌نویسد: «آن که شاعر و قائل نام خود نویسد» (دهخدا، ۱۳۷۷: مدخل داع).

۲- تغییر در واژه‌هایی از نسخه «سلطانیّه» که پس از مقابله آن با دیوان، حکایت از این مطلب داشت که تغییرات را شاعر صورت داده است. در بخش معرفی نسخ به نمونه‌هایی از این تغییرات اشاره شده است.

۳- وجود مطلبی در ابتدای نسخه؛ «قصیده‌ای در مدح ناصرالدین شاه قاجار» است که نگارنده آن مطلب ضمن مقدمه‌ای بر معرفی شاعر چنین می‌نویسد: «این نسخه به خط زیبای شاعر، مینای شیرازی است و گویا همان نسخه‌ای است که به ناصرالدین شاه قاجار تقدیم شده‌است» (مینای شیرازی، ۱۲۸۹: ۱). از آن‌جا که می‌توان بر وحدت خط این نسخه با نسخه «سلطانیه» صحه گذاشت، می‌توان گفت هر دو اثر را خود شاعر نگاشته‌است.

نتیجه

بنا بر آنچه گذشت می‌توان چنین نتیجه گرفت:

۱- مینای شیرازی از شاعران قرن سیزدهم و دوره بازگشت است که دیوان مشوشی از او به صورت نسخه خطی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به جا مانده‌است. این اثر بسیاری از خصوصیات سبکی و رسم الخطی دوره قاجاریه را دربردارد.

۲- اهمیت دیوان به سبب اشعار مدحی پخته و سنجیده و نیز اشعار تعزیه‌گونه اوست که قسمت عمده دیوان را تشکیل می‌دهد و نشان‌دهنده رواج تعزیه‌خوانی در دوره قاجاری به‌ویژه زمان ناصرالدین شاه است.

۳- وجود هزلیات و شهرآشوب‌ها که بیشتر مربوط به دوره جوانی وی است و پختگی و انسجام لازم را ندارد. گویی شاعر به دلیل نارضایتی از اوضاع و احوالش با دیدی انتقادی، بسیاری از واقعیتهای را بیان کرده‌است و طبقات مختلف اجتماعی را مورد هجو قرار داده‌است.

پی‌نوشت‌ها

۱- رباعی:

دیشب همه شب ای آرزوی مینا این بود به خویش گفت و گوی مینا

کز درد گلویت ای مه مینوچهر دل خون شد و ریخت آبروی مینا

(دنبلی، ۱۳۴۲: ۲۵۴)

۲- در مرحله نخست، به نظر می‌رسد برای کار عظیمی چون فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی این اشتباه چندان مهم نباشد ولی اشکالات متعدد در فهرست دنا وجود دارد از جمله معرفی همین دیوان مینای شیرازی که نسخه‌ای از آن را به شماره ۵۳۲۹ در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم معرفی کرده‌است و بر صفحه عنوان آن نیز تصریحاً نوشته شده: قصیده‌ای در مدح ناصرالدین شاه قاجار در ۱۵ برگ! (نگ. درایتی، ۱۳۸۹: ۴۰۵/۵)؛ (همان، ۱۳۹۱: ۹۲۲/۱۵).

۳- ابووهیب بن عمرو بن مغیره، فرزانه‌ای دیوانه نما در سده دوم، در کوفه به دنیا آمد. از زندگی او اطلاع چندانی در دست نیست. تاریخ مرگ بهلول به علت نقص موجود در اطلاعات پیشینیان مورد بحث و گفتگو است. مدفن وی در بغداد واقع شده‌است (مارزلف، ۱۳۸۸: ۳۵). مشهورترین سخن در باب ویژگی بارز او، یعنی جنون و دیوانه‌نمایی و انگیزه‌اش، توصیه امام موسی کاظم (ع) به او برای اظهار جنون به منظور صیانت نفس و رهایی از آزار خلیفه عباسی است و ایجاد گریزگاهی تا در مقامی قرار نگیرد که ناگزیر از تأیید قتل امام یا قضاوت به‌طور کلی شود. به این ترتیب جنون بهلول نوعی تقیه یا انگیزه‌های سیاسی بوده‌است (منفرد، ۱۳۷۵: ۸۳۵/۴).

منابع

- ۱- آغا بزرگ تهرانی، محمد حسن. (۱۴۰۳ هـ.ق.). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. بیروت: دارالاضواء. سوّم.
- ۲- افشار، ایرج و دانش پژوه، محمد تقی. (۱۳۶۱). *فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک*. با همکاری محمد باقر حجّتی و احمد منزوی. تهران: بی نا.
- ۳- پاشا بغدادی، اسماعیل. (۱۹۵۱ م.). *هدیه العارفین (اسماء المؤلفین و آثار المصنّفین)*. بغداد: مکتبه المثنی.
- ۴- حسینی، سید محمد نصیر. (۱۳۶۲). *آثار العجم در تاریخ و جغرافیای بلاد و امکان*

فارس. بی جا: فرهنگ سرا.

۵- خاتمی، احمد. (۱۳۷۴). پژوهشی در نثر و نظم دوره بازگشت ادبی. تهران: مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی پایا.

۶- دانش پژوه، محمدتقی و علمی انواری، بهاء الدین. (۱۳۵۹) فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره ۲. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

۷- داور شیرازی، شیخ مفید. (۱۳۷۱). تذکره مرآه الفصاحه. تصحیح و تکمیل و افزوده‌های محمود طاووسی. شیراز: نوید.

۸- درایتی، مصطفی. (۱۳۸۹). فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا). تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

۹- ----- (۱۳۹۱). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی.

۱۰- دنبلی، عبدالرزاق. (۱۳۴۲). تذکره نگارستان دارا. به کوشش عبدالرسول خیام‌پور. تبریز: سلسله نشر تذکره‌ها.

۱۱- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران.

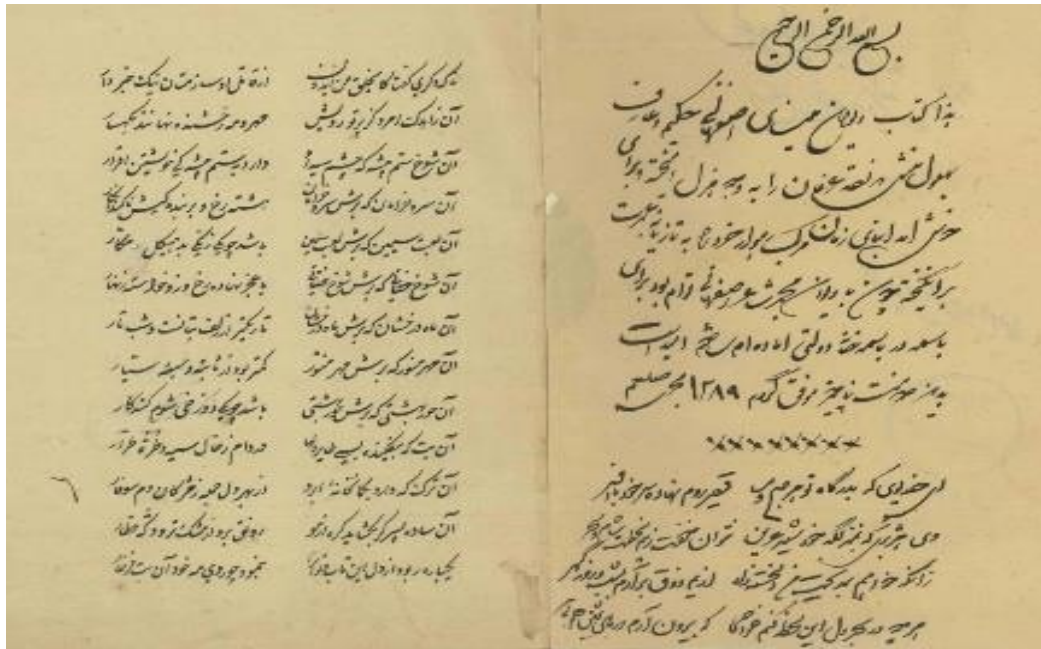
۱۲- دیوان‌بیگی شیرازی، سید احمد. (۱۳۶۶). حدیقه الشعرا. تصحیح و تکمیل و تحشیه عبدالحسین نوایی. تهران: زرین.

۱۳- رکن زاده آدمیت، محمدحسین. (۱۳۴۰). دانشمندان و سخن‌سرایان فارس. تهران: خیام.

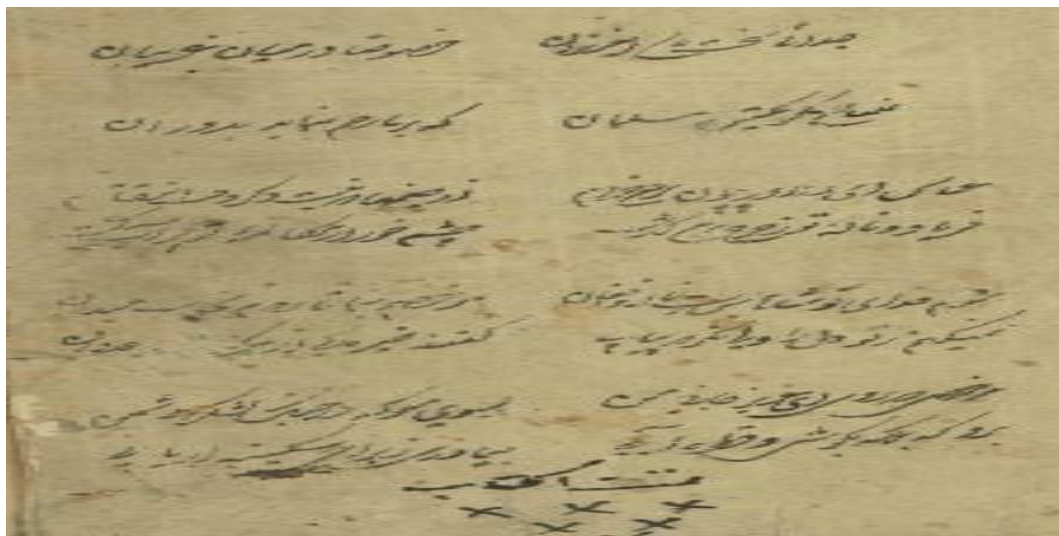
۱۴- شعاع شیرازی، محمدحسین. (۱۳۸۰). تذکره شعاعیه. تصحیح و تکمیل و افزوده‌های محمود طاووسی. شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.

۱۵- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۰). ادوار شعر فارسی. تهران: سخن.

- ۱۶- شمس لنگرودی، محمدتقی. (۱۳۷۲). مکتب بازگشت (بررسی شعر دوره‌های افشاریه، زندیه، قاجاریه). تهران: صنوبر.
- ۱۷- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۵). سبک‌شناسی شعر. تهران: میترا.
- ۱۸- شهیدی، عنایت‌الله. (۱۳۸۰). پژوهشی در تعزیه و تعزیه‌خوانی. با همکاری و ویرایش علمی علی بلوکباشی. تهران: پژوهش‌های فرهنگی با همکاری کمیسیون ملی یونسکو ایران.
- ۱۹- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۳). مختصری در تاریخ تحوّل نظم و نثر فارسی. تهران: ققنوس.
- ۲۰- مارزلف، اولریش. (۱۳۸۸). بهلول‌نامه. مقدمه، تحقیق، تکمیل و ترجمه حکایت‌های عربی دکتر باقر قربانی زرین. تهران: چشمه.
- ۲۱- محدث‌زاده، حسین؛ عباسی، حبیب‌الله (۱۳۷۷) اثرآفرینان (زندگی‌نامه نام‌آوران فرهنگی ایران از آغاز تا سال ۱۳۰۰ هجری شمسی). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ۲۲- مدرّسی، میرزا محمدعلی. (بی‌تا). ریحانه الادب. تبریز: شفق.
- ۲۳- منفرد، افسانه. (۱۳۷۵). بهلول. دانشنامه جهان اسلام. زیر نظر غلامعلی حداد عادل (ص.ص. ۸۳۵-۸۳۴) تهران: بنیاد دایره المعارف.
- ۲۴- مینای اصفهانی، سلطانعلی‌خان. (۱۲۸۹). دیوان. نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ش ۸۰۳ سنا.
- ۲۵- ----- (بی‌تا). سلطانیّه. نسخه کتابخانه ملی ملک. ش ۵۵۹۹.
- ۲۶- ----- (۱۲۸۹). قصیده‌ای در مدح ناصرالدین‌شاه قاجار. نسخه کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی. ش ۵۳۲۹.

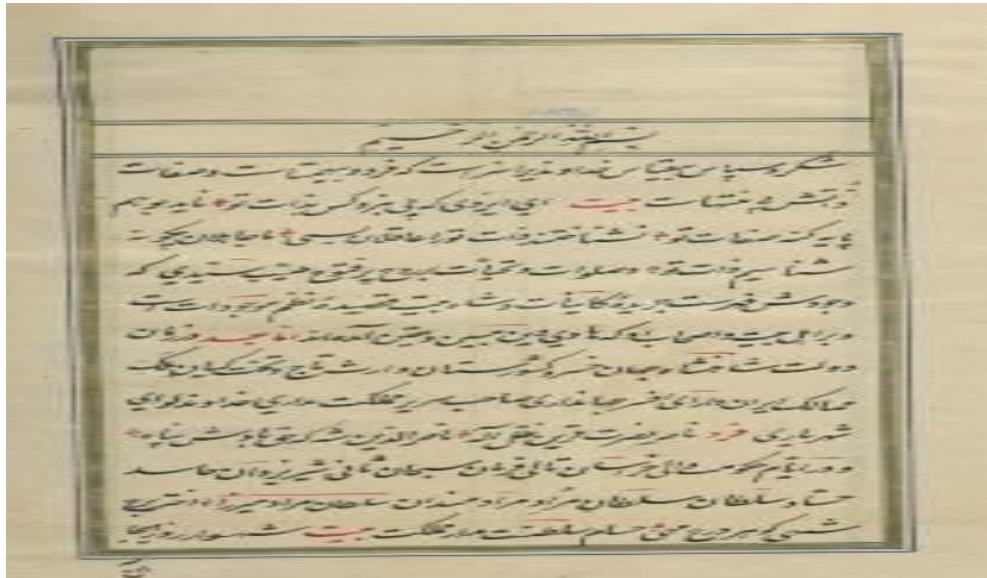

صفحه اول نسخه دیوان مینا

صفحه آخر نسخه دیوان مینا

(نسخه مجلس شورای اسلامی)

صفحه اول نسخه سلطانیه

صفحه آخر نسخه سلطانیه

(کتابخانه ملی ملک)